

Platsbundenhet och platslöshet

Vilken betydelse har egentligen platsen, platserna, eller omvänt känslan av platslöshet för en människans identitet? Vad vet vi om detta? Hur kan vi undersöka någonting sådant som vår känsla för plats? Jag vill inte påstå att jag har några definitiva svar på dessa frågor, däremot har jag några tanketrådar som förhoppningsvis kan intressera någon läsare av denna text. Att ett seminarium vid Vasa LittFest haft som tema en plats i världen visar, tycker jag att problematiken är både aktuell och ”evig”, att en platsens tematik har diskuterats här i Vasa (vad gäller artiklarna från seminariet, se närmare Horisont 2003:2) innebär dock inte att ämnet på något sätt vore färdigbehandlat, tvärtom. Frågan om plats, liksom frågan om tid i relation till människan och det mänskliga, är en av de också rent omfångsmässigt största frågor man kan ge sig in på vad gäller analysen av det mänskliga.

Det jag vill diskutera här handlar alltså om identitet, platsbundenhet och periferi. Av de tre begreppen tycker jag att platsbundenhet är det intressantaste i det här sammanhanget. Det jag också är intresserad av är att försöka komma åt relationen mellan platsbundenhet och platslöshet. Jag vill gärna försöka problematisera de här två nyckelorden. Det gör jag bland annat genom att också föra in begreppen topofili, topofobi och imaginär plats eller imaginärt rum i diskussionen. Därmed har jag egentligen en hel uppsättning olika begrepp eller metaforer att arbeta med.

I min senaste diktsamling, *När Bill Brandon kommer ridande*, ingick en prosatext med titeln Fredsgatan 34, som är lika med adressen till mitt barndomshem i hörnet av Fredsgatan och Stationsgatan i Vasa. I texten skrev jag bland annat: ”På vinden fanns allt det som var spännande, gamla böcker, häften, prylar, små fönsterrutor att kika ut genom. Och så skrubben intill vinden, fylld med skrot, porslin, halvrostiga kastruller och pappas eltillbehör, hans bruna väska, som var min gamla skolväska som han hade gjort om till sin arbetsväska. Väskan var fullproppad med elverktyg, spikar, skruvar, borrar, dosor, sladdar, proppar, allt säreget doftande av en blandning av metall, gummi och svett, den industriella världens konstiga lukter och dofter.”

Vad är detta för plats, egentligen som jag försöker beskriva i prosatexten? Är den fysisk eller psykisk? Ett inre rum och yttre rum? Rum som möts? Ett rum, en plats eller ett tillstånd? Ett slags mental loppmarknad?

Anders Salomonsson, etnolog i Lund, har påpekat att den lokala identiteten är något som upplevs långt oftare och mer påtagligt än den nationella eller den regionala identiteten. Med lokal identitet menas då en anknytning till det egna kvarteret, den egna byn eller trakten, det vill säga till områden som är betydligt mindre än en region. För många sägs den lokala identiteten vara synonym med begreppen hembygdskärlek eller hembygdskänsla. Heimat? I dag ett högst problematiskt begrepp, dock kanske inte helt omöjligt att använda. Men svårt. Har alltså min lokala identitet fortfarande något att göra med skrubben på Fredsgatan 34 och med pappas gamla verktygsväska? Antagligen, men den svåra – och spännande! - biten är att leda i bevis hur denna påverkan egentligen sker.

I en internettext med den ovannämnde Anders Salomonsson läser jag att etnologiska institutionen i Lund startat ett forskningsprojekt kring begreppen plats och identitet. Man ville kritiskt granska vad det är som konstituerar hembygdskärlek för människor (både i stad och på landsbygd). Man frågade sig om hembygden över huvud taget var geografiskt avgränsbar, om den upplevdes lika (i geografisk

utbredning och som positiv eller negativ betydelsebärare) av alla i samma trakt, om det går att byta ut sin hembygd över ett livslopp, om man kan konstruera en hembygd om man efter ett kringflackande liv kanske tycker sig sakna en sådan, om man kan ha fler än en hembygd samtidigt och liknande frågor. Vad kom man då fram till i undersökningen? Resultaten var, kan man väl säga, både överraskande och kanske inte så klargörande som man väl hade önskat. Det visade sig nämligen att den lokala identiteten och hembygds känslan var knuten till andra och ofta mycket personliga värderingar och erfarenheter. Den var helt enkelt mycket svår att skilja ut från ett större begrepp som kunde kallas kulturell identitet och som då förutom geografisk anknytning också kan innefatta social tillhörighet, yrke, kön, och och som även fungerar som en bank av värderingar och minnen. Salomonsson konstaterar – och detta är knappast särskilt revolutionerande, men ändå ett viktigt påpekande - att den lokala identiteten framför allt är grundad i känslan av tillhörighet, där minnen av händelser, lukter, smaker och ljud spelar stor roll. Sättet att organisera dessa emotionella intryck utgör alltså basen för den kulturella identiteten, och dess styrka (och oåtkomlighet) bygger i hög grad på att den saknar verbalitet och i gängse mening kan vara både ologisk och irrationell, säger Salomonsson.

Med Salomonsson kan man alltså påstå att den lokala identiteten är en känsla som med nödvändighet går både inåt och utåt, som både kräver självsyn och en befäst uppfattning om omvärlden. Det som är viktigt att notera är att en sådan insikt uppkommer någonstans i kontakten med det avvikande, det konstiga, det fula, elaka och dumma. Det märkliga är ju att det dumma, fula och elaka tenderar att vara förlagda till grannkommunen eller att det åtminstone ligger en bit ifrån en själv. Det är genom kontrastering med dylika negativa bilder som också ens självbild tycks växa fram och bli tydligare. Kufarna, originalen, bydåarna behövs för att vi andra ska kunna vara de vi vill eller tror oss vara. En lika hemsk som tydlig traditionell tanke.

Mitt exempel med Fredsgatan 34 visar ju också att plats och minne på något sätt hänger samman: det betyder att platsen alltid på något sätt är tidsmässigt definierad.

Minnesplatser – *lieu de memoir* - är ett begrepp som den franska historikern Pierre Noras har lanserat – ju mindre vi har av historia, av en kontinuerlig upplevelse av historia, desto mer försöker vi klänga oss fast vid noggrant utvalda minnesplatser, kultplatser, heroiska platser, traumatiska platser, muséer, minnesmärken, säger Nora.

Den svenska socialpsykologen Johan Asplund, född i Jakobstad, talar rentav om topofili, om kärlek till platsen, ett intressant och spännande begrepp. Men jag vill i så fall också komplettera topofilin med om inte direkt dess motsats så ändå på något sätt dess logiska komplement, dels i form av platslösheten och dels i form av topofobin, rädslan för plats. I begreppet topofobi ingår då även speciella, mer kända former, som klaustrofobi (hisskräck, rädsla för trånga rum), agorafobi (torgskräck, rädslan för stora, öppna platser), vertigo (höjdskräck) eller rädsla för mörker. Platsbundenhet kan alltså, menar jag, också uppfattas som ett fängelse som i sin tur kan uppfattas som ett skyddsrum, en skyddsmur mot den övriga världen, mot andra människor. Plats relaterar alltså till olika former av psykiska tillstånd, också mer speciella sådana och frågan om hur dylika kopplingar mellan inre och yttre tillstånd och rum egentligen sker är så vitt jag kan se fortfarande otillräckligt utforskad.

Topofili-begreppet, det som vi väl då kunde kalla känslan för hembygden, lanserade Johan Asplund i sin bok *Tid, rum, individ och kollektiv* (1983). Topofili är det begrepp utifrån vilket han förklarar ett slags minnenas avtryck, som finns hos varje människa. Med topofili avses människans bundenhet till platsen, hennes

platsbundenhet, som förutsätter en viss permanens, något man återkommer till, som hemstaden. Asplund skriver: "En plats gör intryck, men det måste också vara möjligt att göra intryck på platsen... I det gamla bondesamhället lämnade man avtryck eller spår vart man gick och vad man gjorde. Man nötte sina golv, verktyg, stigar, man högg och plöjde sin signatur i skog och mark. Sådd och skörd frågor och svar... Miljön var hyperresponsiv."

Topofili får mig att tänka på filmer som Amélie från Montmartre och Il Postino, två mysfilmer från det senaste decenniet som ju många människor tyckt om, två filmer som aktualiserar "the great good place", det som brukar kallas livets goda. Det är den här drömmen, som också ofta aktualiseras i tv, nu senast i en serie om italiensk mat- och dryckeskultur i svensk tv, som ligger så snuddande nära det vi kan kalla den turistiska drömmen, ett slags eskapism som vi tydligen i dag har ett extremt stort behov av. Det kan då handla om drömmen om den trivsamma, levande staden, stadsdelen med caféer, pizzerior, bibliotek, barberare, damfrisering, butiker, barer, restauranger. Plus en småskalig företagsverksamhet. Denna typ av nostalgisk och turistisk dröm finns i både Amélie och Il Postino. I den världen känner alla varandra, där är alla vänliga - eller bråkiga! men på ett snällt sätt - och huvudsaken är att alla bryr sig om varandra, att världen utanför är avgränsad, långt borta.

Det problematiska är att en värld av enbart topofili framstår som en omöjlig, överklig värld, en drömvärld, lika mycket som den virtuella världen också kan vara en drömvärld. Jag inser att jag inte uppfattar platsbundenhet som något enbart positivt och platslöshet som något enbart negativt.

Man kan alltså också uppfatta den lokala identiteten som en tvångströja, som någonting man vägrar eller har svårigheter med att iklä sig. Det slaget av kulturell, etnisk, klaustrofobisk platsbundenhet har ju Balkan på ett fruktansvärt sätt exemplifierat det senaste decenniet. Samtidigt är platsbundenhet som topofobi, klaustrofobi, agorafobi, vertigo eller någon annan fobi som är relaterad till plats någonting som det är viktigt att om inte bejaka så ta på allvar, lyssna till som symptom på ett kulturellt eller socialt illamående. Lyssna bara på Creedence så är du snabbt inne i sådan topofobier: förhåxade, skrämmande, men också spännande landskap. Låtar som Bad Moon Rising, Who'll Stop The Rain, Walking In A Hurrycane, Premotion är rena skolexempel på en aktiv topofobisk fantasi. Eller tänk på Mao Lindholms beskrivningar i Vasabladet av den stundtals rätt så kusliga Abramsgården!

Plats, minne och identitet handlar också om exemplariskhet – om de lokala kändisarna, hjältarna, här i Vasa till exempel idrottsstjärnor som Stig-Göran Myntti, Eugen Ekman, Mikaela Ingberg och en och annan kulturpersonlighet, som Jomppa Ojajarju – och om annanhet: originalen, bydårarna, alkisarna. Det handlar också om en ockupation av medvetandet genom de stora händelserna, ofta traumatiska, olyckor som definierar både rums- och tidsupplevelsen: som när Hartmans brann i slutet på 60-talet eller när föregångaren till Eka/Euromarket brann vid Vasaesplanaden några år tidigare eller när foderkvarnen i Klemetsön brann. Eller om någon trafikolycka som man kanske bevittnat. Eller: var befann du dig när du hörde nyheten att Kennedy var död? Var befann du dig den 11 september 2001? Visst kan jag, i likhet med många andra, svara på båda dessa frågor. Svaret på Kennedy-frågan är för min del Kyrkoesplanaden, invid ungdomsgården, och på 11 september-frågan en korridor på centralsjukhuset i Vasa.

Man kan uppleva Vasa som en ful och tråkig stad, en stad där man tiger på minst två språk, där en dialog ofta uteblir, en stad utan storstadens hetsiga puls, utan den heta, rika, stora stadens uppladdade energi och mångtydiga estetik. Men man kan

också uppfatta staden som kulturellt rik, med sin två- eller flerspråkighet – den lokala marketen bjuder här på ett rikt utbud av dialekter hos sina kunder - sin blandning av det urbana och det rurala, sin skärgårdsnärhet, sin speciella atmosfär som kanske bara den som kommer hit kan se: att hos oss ytterst få män går omkring utan skjorta i innerstaden heta sommarkvarnar eller att man på vintern här fortfarande kan få se folk skjuta omkring sparkstöttingar på gatorna.

En stad i periferin? Kanske. Men periferi är för mig ett oerhört problematiskt begrepp. I periferin till vad? Alltsammans? Man kan också vända på det och säga att allt finns i periferin. Nord, syd, öst och väst. Allt är lika perifert. Men periferi kan vara ett annat ord för gräns. Jag tänker på Korsholms musikfestspel som lyckades utnyttja den tidsmässiga öppningen av en gräns, den mellan öst och väst, och därmed bli en viktig brobyggare vad gällde den klassiska musiken. Det visar på en annan möjlighet för det perifera. Det perifera är inte perifert om det inte definieras som perifert av någon. Och inte ens då behöver det vara särskilt perifert! Och i ett postmodernt, flytande identitetsperspektiv kommer det perifera aldrig att kunna fixeras lika exakt som i en modern eller förmodern kontext.

Plats handlar också om fantasi lika mycket som om något annat. Det finns imaginära platser, platser som bara finns i fantasin. Och det finns äventyrsplatser, inte bara på bio, utan minst lika mycket i den så kallade verkligheten. I min barndom var bakgårdar och brandgator sådana fantasilekplatser. Platser som också var och blev minnesfragment, med gatstenar, husgrunder, järnskrot, sönderrostade cyklar. Men när blir äventyrsplatsen en no-place, en junk-space, ett skrotupplag? Förändringen måste vara omärklig.

Och framför allt: Varifrån kommer det platslösa? Och upplevelsen av det platslösa?

Det finns, tror jag, olika slags platslösheter:

En form av platslöshet är det nya, okända, nyss byggda, det som inte ännu satt sig i miljön: nya gator, t ex i Vasa Bangatan, när den fick en ny sträckning för några år sedan, eller förbindelsevägens fortsättning genom Hemstrand, eller nya parkeringsområden som Citymarkets kan upplevas som ett slags platslöshet. Dessa platser känns inte som "Vasa". Snarare som om man var turist i sin hemstad. Platserna måste tas i bruk, i besittning innan de blir lokala, bundna till platsen.

Desorientering är en annan form av platslöshet. Detta att man inte har koordinaterna i skick, kan uppfattas som ett slags platslöshet. Ralf Andtbacka har i en text om sitt intresse för jordglober, talat om kolonialism, exotism, latituder och longituder. Glober och olika mätinstrument tycks hjälpa oss en bit på vägen mot en inre och yttre ordning, reda, överblick. Utan dem är man borttappad, desorienterad. Häromkvällen visade finsk tv en fransk expedition in i Borneos vildmark på jakt efter koordinater för en flod som såg ut att försvinna under ett väldigt bergmassiv. Varför denna besatthet att utforska en flod som sedd från vår eurocentrerade horisont ligger "in the middle of nowhere"? Handlar det om rädslan för kaos, entropi, en värld som riskerar att falla samman i sin obegriplighet?

Förvirring, okunskap, trötthet kan skapa känslor av platslöshet. Plötsliga skov av trötthet kan få en att glömma var man befinner sig eller vad man är i färd med att företa sig. Också den tidsmässiga orienteringen kan drabbas av dylika glömskeskov. I slutändan gapar den rena obegripligheten, världen uppfattad genom ett av demens eller parkinsonsk sjukdom färgat medvetande. Den sedelärande berättelsen om gamle storboxaren Ingo Parkinson, återberättad i kvällspressen, ingår i samma problemkomplex.

Det globaliserade, likriktade kan uppfattas som platslöst, som ett kulturellt limbo. För ju mer man springer efter de senaste moderna, de nyaste trenderna desto mer upplever man att man blir efter. Man hinner aldrig fram. Någon annan har alltid hunnit före, ja många andra. Det har att göra med det postmoderna dilemmat, kravet på att man ständigt ska vara uppkopplad och uppdaterad. Också detta föder ett slags platslöshetskänsla, upplevelsen av ett danteskt limbo. Avkoppling och glömska är också viktiga, värdefulla. Annars skulle vi bli vansinniga.

Junkspace kan uppfattas som platslöst: Jag traskade igenom en flygterminal på Arlanda för ett par månader sedan, en sådan där tunnel i luften, en passage från en terminalbyggnad till en annan, om något ett slags junkspace eller no-space eller limbo. Det var en direkt obehaglig känsla, alla småsprang, det gällde att ta sig igenom limbot så fort som möjligt. Flygplanet, gaten, porten väntade ju någonstans. Och de väntade inte hur länge som helst. Platsen var alltså starkt stressrelaterad.

Här kan man kanske lära sig något av Aisopos fabel om sköldpaddan och haren. Sköldpaddan är ju till sist en vinnare. Är sköldpaddan alltså mer platsbunden än haren? Jag tror att det handlar om två sorters sensibiliteter, metaforer: harens sensibilitet är orolig, merkurisk, medan sköldpaddans är lugn, ihärdig, envis.

För mellan platsbundenhet och platslöshet ligger vägen, resan - och medelvägen.

Det finns också de som hyllar resandet, nomadismen som en överlägsen diskurs gentemot stillaståendet, platsbundenheten. Jag är lika skeptisk mot ett sådant ensidigt hyllande som mot ett lika ensidigt hyllande av topofilin, platsbundenheten.

Jag tror i stället på den svåra konsten att hitta en medelväg, den gyllene medelvägen – det grekiska begreppet *metron* betyder ju både mått och det rätta måttet – geo-metri innebär ju att mäta landet, jorden – någonting som ligger mellan platsbundenhet och platslöshet. Men ordet 'medel' kan i dag alltför lätt låta som medelmåta, medelmåttlighet, tråkighet, fantasilöshet.

Drömmandet och dagdrömmandet kan uppfattas som platslöst, men också som platsbundet, bundet till många olika platser.

Ett hus kan uppfattas som en plats, men också som en farkost.

Och en sista upprepning: rumtidsligheter, kronotoper – föreningar av rum och tid - hör alltid ihop, de är ofrånkomliga. Rummet är alltid tidsmässigt utmärkt, markerat. Hur är sedan vår sak att lista ut, ett utgrävningsjobb som vi i vår vardag är ständigt i färd med, och som vi aldrig blir klara med.

Sven-Erik Klinkmann
Författare, docent i folkloristik, särskilt populärkultur
Texten bygger på ett föredrag hållet vid Plattform i Vasa